

Sture Allén

Språk som kulturell kommunikation

Att tala europeiska

Seminarium om öppenhet och klarspråk i EU

Stockholm den 8 september 2009

Ärade församling,

Ett vackert exempel på en aspekt av kulturell kommunikation, och en viktig sådan, gav en gång George Bernard Shaw. När han hade fått Nobelpriset i litteratur för år 1925, skrev han ett brev till Svenska Akademiens ständige sekreterare, som den gången var Erik Axel Karlfeldt, där han varmt tackade för denna akt av internationell uppskattning. Men han ville skilja mellan utmärkelsen och prissumman. Hans läsare och auditorier tillhandahöll redan mer än tillräckligt med pengar, påpekade han. Därför skulle prissumman bli en livboj kastad till en simmare som redan hade nått stranden i säkerhet.

Sverige erbjuder oss att köpa papper, fortsatte han, men det finns ju inget tryckt på det. Och ändå är Sveriges mest värdefulla export landets litteratur, som man i Storbritannien är beklagligt okunnig om. Han föreslog därför att prissumman skulle få bilda en fond, vars årliga avkastning skulle användas till att uppmuntra förbindelse och förståelse inom litteratur och konst mellan Sverige och de brittiska öarna. Så skedde också till fromma för ändamålet.

Till detta kan väl läggas, att Nobelpriset i sig är en övergripande form av kulturell kommunikation. I vårt sammanhang är det emellertid mera direkta situationer som står i förgrunden. Här gäller det två huvudbegrepp, öppenhet och klarspråk, och de samverkar naturligtvis till medborgarnas bästa. Öppenhet är ju en självklar förutsättning för en demokratisk statsform. Jag kommer emellertid inte att mera utförligt uppehålla mig vid den sidan av saken i fortsättningen utan riktar in mig på den språkliga.

Kommunikationens medium är det mänskliga språket, vad vi kallar naturligt språk. Det är en formidabel resurs, närmast osannolik till

omfång och potential. Varje vuxen har oerhörda mängder språkliga element till förfogande, laddade med innebörder på många olika plan, och varje språk har unika tillgångar semantiskt, stilistiskt, kulturhistoriskt. Detta ger mycket stora möjligheter till kommunikation, men det ställer också avsevärda krav på användarna. I processen inbegrips både avsändaren och mottagaren, både mediet och budskapet.

Vad gäller då för kulturell kommunikation i EU med dess många språk? Jag får avstå från att diskutera den stora mängden gamla och nya minoritetsspråk i medlemsstaterna och deras kulturella implikationer, fastän de är viktiga i sin egen rätt.

Klokt nog har unionen klargjort, att en av dess stora tillgångar är dess språkliga mångfald. Enligt Lissabonavtalet 2007 skall EU respektera rikedom hos sin kulturella och språkliga mångfald och sörja för att det europeiska kulturarvet skyddas och utvecklas. I själva verket har EU dessutom betonat, att språklig information och kommunikation intar en framträdande, faktiskt primär, position som grundval för ekonomisk tillväxt. Slutsatsen är uppenbar: det är en ofrånkomlig uppgift att ta väl hand om denna kulturella rikedom för unionens och medlemsstaternas bästa.

EU har själv yttrat sig om grundläggande frågor på vårt område genom att specificera en referensram med åtta nyckelkompetenser. Särskilt två av dem är notabla i det här sammanhanget, nämligen nummer 1, Kommunikation på modersmålet, och nummer 8, Kulturell medvetenhet och kulturella uttrycksformer.

Beträffande den första sägs det bland annat, att man skall vara medveten om olika stilnivåer, om språkets föränderlighet och om kommunikation i olika sammanhang. Man skall kunna särskilja och använda texter av olika slag och formulera och uttrycka sina argument i tal och skrift på ett sätt som är övertygande och lämpligt för sammanhanget. En positiv attityd till kommunikation på modersmålet innebär en inriktning på kritisk och konstruktiv dialog, en förmåga att bedöma estetiska kvaliteter och en vilja att sträva efter att uppnå dem. Detta är stora ting som ställer ens modersmål i en klass för sig.

När det gäller den åttonde framhävs medvetenhet om det lokala, nationella och europeiska kulturarvet och kunskaper om centrala verk i kulturhistorien liksom förståelse av estetiska aspekters

betydelse i vardagslivet. Solida insikter i den egna kulturen och identitetskänsla anges som grunder för öppenhet och respekt för den språkliga och kulturella mångfalden. En positiv attityd innefattar också kreativitet, en vilja att odla sin estetiska förmåga och deltagande i kulturlivet. Också detta är stora ting, och de understryker ytterligare modersmålets centrala roll.

I det här sammanhanget kommer man naturligt att tänka på UNESCO:s deklARATION om tolerans. Den innefattar respekt, erkännande och uppskattning i fråga om våra kulturens rikedom och mångfald liksom våra uttrycksformer och våra sätt att vara mänskliga. Man framhåller att den främjas genom öppenhet, kommunikation och tankefrihet, vilket ju ligger helt i linje med vårt tema.

För klarhetens skull vill jag understryka, att framhävandet av modersmålets avgörande roll på intet sätt förringar värdet av kunskaper i andra språk. Sådana kan ge inblickar i nya sammanhang, vidga det kulturella perspektivet och underlätta kontakter i vardagen.

Ordet *klarspråk* är i sig ett äventyr. I Svenska Akademiens historiska ordbok (SAOB) finns det inte med. Det avsnitt det är fråga om trycktes 1936. Ordet har emellertid funnits i svenskan sedan omkring 1970, i ett första läge huvudsakligen i förbindelsen *tala klarspråk*. Innebörden hos den är att tydligt säga vad den aktuella saken gäller och inte undertrycka, förtiga, vilseleda. I den nyutkomna Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien (SO) ges exemplet *hon drar sig inte för att tala klarspråk i känsliga ämnen som integrationsfrågor*. Tidigare hade man i flera hundra år uppmanat folk att *tala ur skägget*, att *inte tala mot bättre vetande* eller helt enkelt att *tala sanning*.

Litet längre fram kom *klarspråk* att för det andra användas om enkelt och lättbegripligt språk, i synnerhet från myndigheterna till allmänheten men även inom näringslivet. Detta betyder att de båda innebörderna i ordet *klarspråk* på ett intressant sätt relaterar sig till de båda aktuella huvudbegreppen. Att visa öppenhet är i väsentlig mån att tala klarspråk och inte vilseleda. Att använda klarspråk i sin framställning är att tala klart och lättbegripligt.

Inriktningen mot större begriplighet har bland annat inneburit en ökad uppmärksamhet på språkvården, både nationellt och i EU. Den har dessutom lett till ett vidgat internationellt samarbete,

också i nätverksform. Bland de livaktiga länderna i olika världsdelar kan man nämna Mexico med projektet om medborgarspråk, Chile, Kanada, Australien, Nigeria och Hongkong.

Vi står nu enligt min mening inför ett tredje skede, nämligen insikten att *klarspråk* innefattar ett fullödigt och innehållsmässigt adekvat språk från språkanvändarens sida, vilket som jag har antytt bara kan uppnås på det egna modersmålet. Detta innebär en vidgning från ett språkligt sett internt betraktelsesätt till ett externt.

Det har länge noterats att svenskar med uppdrag i EU under överläggningarna hörs använda vad som har kallats ungefärlighetssvengelska, dvs. en inte fullt gångbar engelska på svenskt underlag. Motsvarigheter finns på andra språk. Detta får flera oönskade konsekvenser. Viktigt är att talarna inte kan utnyttja sina intellektuella resurser fullt ut, alltså inte utföra sina uppgifter på bästa sätt, och därigenom i större eller mindre grad sviker sina uppdrag. De inte bemästrade svårigheterna får också konsekvenser för tolkarna vid förmedlingen till andra språk, eftersom de måste försöka lista ut vad talarna egentligen har menat, vilket inte alltid kan bli lyckosamt. För modersmålet innebär det att dess företrädare deklasserar sitt eget officiella språk, en nog så olycklig åtgärd. Sammantaget får vi alltså något som inte förtjänar att kallas klarspråk.

Det finns dock motkrafter. I ett cirkulär från det svenska utrikesdepartementet med rubriken ”UD:s riktlinjer för att främja svenska språkets ställning i EU-samarbete” står det: ”På svensk sida förutsätter vi att man arbetar för att mötesdeltagare från alla medlemsstater skall erbjudas möjlighet att kommunicera på sitt eget officiella språk.” Detta är väl talat.

Med de europeiska språken menar man alla de språk som talas i det geografiska området Europa, oberoende av deras eventuella släktskap och deras status som huvudspråk eller ej. Den stora majoriteten av invånarna i världsdelen använder EU:s för närvarande 23 officiella språk: bulgariska, danska, engelska, estniska, finska, franska, grekiska, italienska, iriska, lettiska, litauiska, maltesiska, nederländska, polska, portugisiska, rumänska, slovakiska, slovenska, spanska, svenska, tjeckiska, tyska och ungerska. Av dessa tillhör den klart övervägande delen (19) den indoeuropeiska språkgruppen, 3 den finsk-ugriska (estniska, finska, ungerska) och 1 den semitiska

(maltesiska). De språk som ingår i gruppen är samtidigt huvudspråk i EU-staterna, och de är med få undantag också mötesdeltagarnas modersmål. Med tanke på den i långa stycken gemensamma historien och det oftast långvariga grannskapet har de omkring 500 miljoner språkanvändarna i mångt och mycket likartade värderingar, något som bidrar till att främja mellanspråklig förståelse.

När man talar något av EU:s officiella språk, talar man onekligen europeiska. Jag skulle vilja vidga uttryckets innebörd i EU-sammanhang till att också innefatta tolkning till övriga EU-språk. *Att tala europeiska i EU är i denna vision att tala sitt modersmål och få det professionellt simultantolkat till övriga mötesdeltagares modersmål.* Alla kan då, och först då, delta i överläggningar av olika slag på jämställd fot.

Denna i grunden enkla modell skulle göra EU världsunik på området kulturell kommunikation. Den skulle också vara ett fundamentalt bidrag till kampen mot en internationell enspråkskultur, den kusligaste dystopin för den mänskliga mångfalden.

Naturligtvis möter svårigheter vid passage från ett språk till ett annat i kommunikationen. Hur ter sig exempelvis ett ord som *bildning* i det perspektivet? I svenskan gör vi en klar skillnad mellan *bildning* och *utbildning*. En aldrig så avancerad utbildning leder inte utan vidare till bildning. Tyskans *Bildung* ligger nära svenskans *bildning* och finns i själva verket i den historiska bakgrunden. Engelskans *education* däremot ger problem. Det kan sägas omfatta både 'utbildning' och 'bildning' och därmed överlåta åt kontexten att ange riktningen.

Ett mycket karakteristiskt drag i naturliga språk är den oerhörda mängden återkommande ordförbindelser, mer eller mindre fasta. I en svensk korpus på en miljon löpande ord förekommer omkring 200 000 belägg på 50 000 välformade återkommande ordförbindelser. Det heter till exempel *hålla ett föredrag*, inte *göra ett föredrag* eller *säga ett föredrag* eller något annat. Den som talar sitt modersmål behärskar detta. Jag brukar med en musikalisk term kalla denna fundamentala egenskap hos språket för språkets ostinato till skillnad från de fria konstruktionernas capriccio.

Nu är det dessutom så, att många av ordförbindelserna, de vi kallar idiom, har en betydelse som inte är summan av de ingående ordens betydelser. *Att visa sig på styva linan* är inte att uppträda som

lindansare utan att visa sin skicklighet i allmänhet. *Att göra en Erlander* är att nå sitt bästa valresultat sent i karriären. *Att göra en Clinton* är att ta över motståndarnas politiska program. *Att göra en pudel* är att offentligen be om ursäkt på ett förödmjukande sätt osv. Det krävs avsevärd yrkeskompetens för att förmedla sådant över språkgränser till dem som inte har bakgrunden.

I både litterära och vardagliga fall spelar ofta ordlekar en viktig roll. Med anknytning till exemplet *bildning* kan vi notera, att innebörden i det svenska ordet på ett karakteristiskt sätt har utnyttjats vid ett universitet, där humanistiska fakulteten genom en täckt passage är förbunden med universitetsbiblioteket. Den kallas helt naturligt *Bildningsgången*. Ordlekarna är så hårt knutna till ett specifikt språks uttrycksformer och innehåll att de normalt förblir oåtkomliga. Utöver detta gäller det att kunna uppfatta och förmedla ironier, anspelningar, underdrifter osv.

Exemplen på svårigheter är legio och man kan fastslå, att en i alla avseenden adekvat översättning mellan olika språk inte är möjlig. Översättningen kan aldrig bli en exakt kopia, som fångar upp alla originalets kvaliteter och återger dem och endast dem. Spekulationer om att detta skulle bero på att vissa språk generellt är rikare än andra kan vi lämna därhän. Vad det hänger samman med är kulturella, språkliga och historiska skillnader.

Inte desto mindre kan man som väl är komma mycket långt. Ett grundläggande villkor, som inte kan betonas ofta nog, är alltså att talarna använder det egna språket i Bryssel och Strasbourg respektive på andra orter där EU-möten hålls. Det är naturligt att professionella tolkar har en mycket djupare kunskap i målspråket än vad talarna själva har. Motsvarande gäller översättning av skriven text.

Flera samverkande vägar står till buds. En är just att tala och skriva klart och tydligt och därvid beakta språkvårdens rekommendationer. Två resurser som kan underlätta en hel del är stora språkliga databaser, terminologiska och andra, och datorstödd översättning. Ytterligare en väg, och den borde trafikeras livligare, är att försöka få engelsk- och fransktalande politiker och administratörer, i viss utsträckning också deras motsvarigheter i de andra länderna, att mera ingående ta till sig vad som faktiskt står på spel. Detta har mycket hög prioritet.

Det växande antal språk som berörs medför en märkbar kostnad, men vad skulle kunna vara viktigare än ett kraftfullt stöd till detta fundamentala slag av kulturell kommunikation? Det är inte bara i full överensstämmelse med EU:s policy, det är också den yttersta skyddsvallen mot ensidig kulturell dominans. Det är inte utan skäl som Svenska Akademien håller fast vid svenskan i presentationstalet vid utdelningen av Nobelpriset i litteratur.

Tyvärr har inte minst mitt eget land varit drivande i fråga om åtgärder som har lett till minskad tolkning. Detta har skett på så sätt att man har verkat för ett betalsystem, som innebär att varje medlemsstat får en pott för tolkning, som sedan inte behöver användas till det ändamålet. Detta ogynnsamma system för tolkning i EU:s arbetsgrupper infördes 2004. Tidigare betalades all tolkning direkt ur EU:s budget, vilket är det naturliga förfarandet.

I kampen för språklig mångfald och därmed klarspråk har vi också drabbats av andra nederlag. Ett sådant är utformningen av den europeiska patentkonventionen, som i och för sig inte är en EU-fråga men som berör ett stort antal medlemsstater. För giltighet i de flesta länder fordras numera bara att patentkraven, som anger patentskyddets omfattning, finns på vederbörande lands språk, däremot inte patentbeskrivningen. En av de negativa konsekvenserna av detta är den alldeles uppenbara risken för domänförluster i ordförrådet.

En viktig faktor som medlemsstaterna i allmänhet har ägnat otillräcklig uppmärksamhet är stödet till översättning av verk i den egna litteraturen till andra språk. Denna underskattade form av kulturkommunikation bör lyftas fram i Bernard Shaws anda. Den bör också ha det viktiga stödet av kulturinstitut utomlands.

På den positiva sidan står, att Sverige i år har antagit en språklag som föreskriver, att svenska är Sveriges officiella språk i internationella sammanhang och att svenskans ställning som officiellt språk i EU skall värnas. Att tala på sitt lands vägnar i EU är onekligen ett officiellt internationellt sammanhang. Det åligger då våra representanter att använda vårt officiella språk, nämligen svenska, också med tanke på att det avgörande sättet att värna ett språk är att använda det. Det bör sålunda bli slut på icke-svenskan i dessa och jämförliga sammanhang. I och med språklagen har landets ledning

sålunda tagit ett steg i rätt riktning. Det gäller nu att se till att lagen respekteras.

I medlemsstaterna är det viktigt att främja undervisningen i de egna huvudspråken och bevaka engelskans roll i skolorna. Studier har visat, att undervisning på engelska totalt sett inte har den positiva effekt som många tror.

Det är dessutom angeläget att fästa uppmärksamheten vid de tillkortakommanden som präglar de stora datasystemen i fråga om hänsynen till andra språk än engelskan, både vad gäller systemen som sådana och de tillhörande manualerna. Detta underströks redan 1986 genom manifestet i Tours, där vi särskilt tryckte på regeringarnas viktiga roll. Det vore en värdig uppgift för statsmakterna att kraftfullt verka för insikten, att datorerna är till för människan och inte tvärtom. Vi är för övrigt miljoner som ser fram mot den dag, då vi kan få våra namn rättstavade i den elektroniska kommunikationen.

De som har engelska, och i viss mån franska, till modersmål har ett mycket stort övertag i alla meningsutbyten på dessa språk. Detta är en inbyggd orättvisa, ett uppenbart exempel på ojämlikhet, som kraftigt motverkar klarspråk i dess fullvärdiga mening. EU borde fastslå principen om rent spel, den som alltså i sin enda rimliga form innebär att alla talar sitt modersmål och att professionell tolkning regelbundet tillhandahålls. Att väja för kostnaden här vore som sagt att missköta sin största rikedom, den som på ett avgörande sätt gör EU unik i världen.

Jag har här försökt ge skäl för en vidgning och fördjupning av begreppet klarspråk i EU-sammanhang. Det språkliga grundarbetet är nog så viktigt, men de övergripande frågorna om modersmålets roll måste lyftas fram och få den prominens de förtjänar. Varje åtgärd som främjar det enskilda språket och den kultur det bär främjar klarspråk. Klarspråksarbete i djupare mening omfattar alla de aspekter jag har varit inne på:

att inte vilseleda,

att sträva efter begriplighet,

att använda modersmålet i kombination med professionell simultantolkning för att verkligen få fram sitt budskap.

Låt oss tillsammans verka för en utveckling i den riktningen! Låt oss tala europeiska i vår europeiska union!